

ƏDƏBİ PROSESƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ÜNSÜRLƏR

РЕЗЮМЕ

Одним из элементов, влияющих на литературный процесс, является язык. Писатель должен соблюдать все нормативы литературного языка. Читатель - самый активный элемент литературного процесса. И критик, и писатель в то же время являются читателями. Проблема литературного перевода была актуальна во все периоды литературного процесса.

Ключевые слова: литературный язык, критик, читатель, писатель, перевод, пресса.

SUMMARY

One of the factors which influence on the literary process is language. An author must comply with all the norms of the literary language. Reader is the most active factor of the literary process. Both the critic and the author are the readers as well. The problem of literary translation is a relevant issue for all times of the literary process.

Key words: literary language, critic, reader, author, translation, publishing press.

Ədəbi proses daim inkişafdadır. Hər gün yenilənərək gələcəyə doğru uğurla addımlayır. Bu yolun uğurlu olmasında ədəbi prosesə təsir göstərən, onu inkişaf etdirən ünsürlərin rolu böyükdür. Dövrün ədəbi dili, tənqidçi şəxsiyyəti, oxucu auditoriyası, ədəbi orqanlarda dərc edilən tərcümələr ədəbi prosesə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ədəbi proses çox vaxt axar bir çaya bənzədilir. Rus dilində "literaturnaya teçerie" hərfi mənada "ədəbi axın" mənasını verir. Çayı susuz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dilsiz də ədəbi proses, yaradıcılıq metodu, üslub təsəvvürə gəlmir. Yazının kompozisiyasından, məzmunundan və formasından tutmuş sujeta, konflikt və xarakterə, peyzaja, portretə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, əsərin strukturundakı ən kiçik bir detala, ifadəyə qədər hər şey dil vasitəsi ilə yadadır. (2. səh 147)

Ədəbi prosesə təsir göstərən əsas ünsürlərdən biri dildir. Məndə 2 cür dil görünür: bunlardan biri müəllifin dili, digəri isə obrazların dili. Yazıcının dilində ədəbi dilin bütün normalarına riayət olunmalıdır. Obrazların dilində isə dialekt və şivələrdən, jarqonlardan, əcnəbi sözlərdən istifadə etmək olar. Obrazların dili onları fərdiləşdirən, onları digər obrazlardan fərqləndirən vasitədir. Buna baxmayaraq, bu məqamda da müəyyən hədd və əndazə

gözlənilməlidir. Yazıçının dil bazası nə qədər zəngin olarsa onun yaratdığı əsər də bir o qədər oxunaqlı və başa düşülən olar. Həmin zəngin dil bazasından istifadə etmək də xüsusi sənətkarlıq tələb edir. Elə qələm sahibləri var ki, dil, üslub baxımından nə qədər zəngin bazaya sahib olsalar da bunu yazılarında göstərə bilmirlər. “Yazıçı istedadı özünü birinci növbədə onun bədii dildən istifadə ustalıqında, xalq dilinin qiymətli cəhətlərini seçib götürmək bacarığında göstərir”. (6.c.106). Dilin varlığı cəmiyyətin, hər bir xalqın, millətin, ümumən bəşəriyyətin inkişafında olduqca böyük rol oynayır. Yazıçı Süleyman Rəhimovun təbirincə desək, “Dil yazıçının tükənmək bilməyən xəzinəsidir, mənəvi dünyasıdır. Dil bizim inkişafımızdır, бүgünümüzdür sabahımızdır.”

Ədəbi prosesin gedişatında üç əsas tərəf iştirak edir: yazıçı, tənqidçi və oxucu. Bu üç tərəfin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi ədəbi prosesin dəyərini müəyyənləşdirən amillərdəndir. Ədəbi prosesin inkişafında rol oynayan əsas faktorlardan biri də oxucu auditoriyasıdır. Ona görə ki, yaradıcılıq prosesinin məhsulları son nəticədə oxucuya ünvanlanır. Bəklə də, ən böyük ədəbi tənqidçi oxucudur desək yanlışdır. Amma bu da danılmaz faktıdır ki, yazıçı çox vaxt mətni yazarkən oxucunu düşünür. Lakin müəllif oxucunu unutmamalıdır. Çünki oxucu ədəbi prosesinin ən fəal unsurudur. Oxucu yazıya qiymət verməklə öz işini bitirmir, ürəyinə yatan, zövqünü oxşayan yazını oxuduqca, ömrü boyu axtardığı sualların cavabını tapır, bilik dairəsini, səviyyəsini, intellektini zənginləşdirir, onun dünyagörüşündə əhəmiyyətli dəyişikliklər əmələ gəlir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, yazıda qoyulan məsələlərin mahiyyətini dərinlən başa düşmək üçün oxucunun da müəyyən hazırlığa malik olması şərtidir. Oxucu öz dövrünün ruhunun təyin etdiyi müəllif ideyasının sərhədlərindən kənara çıxa bilmir. Yazının mənimsənilməsində oxucunun intellektual səviyyəsinin də rolu böyükdür. “Yazının məzmunu kitabdan oxucunun beyninə kuzədən başqa bir qaba tökülən su kimi keçmir. Bu işdə oxucunun aqli, hissi, mənəvi fəaliyyətindən çox şey asılıdır.” (5.c.62)

Tənqidçi, yazıçı eyni zamanda həm də oxucudurlar. Beləliklə, də ədəbi proses sistemində üç tipli oxucu və onların müxtəlif rollarda bir-birinə mütəlak münasibəti mövcuddur. Bu üç “oxucu” tipi arasındakı əlaqə və münasibətin aydınlaşdırılmasının tənqidin ədəbi prosesdəki rolunu izah etmək üçün böyük prinsipial və elmi əhəmiyyəti vardır. Tənqidçinin əsərlə tanışlığı fərdi oxudan başlanır və bu iş prosesində ilk münasibət yaranır. Elə ən yaxşı tənqidçi tipinin də başlanğıc nöqtəsi oxucudan ibarətdir. Tənqidçi, ədəbi prosesə canlı və daim inkişafda olan bütöv bir orqanizm kimi baxır, ona kompleks şəkildə yanaşmağı vacib sayır. Dövrün ədəbi orqanlarında çıxan əsərlərlə, ayrı – ayrı nəşriyyatların ədəbi – bədii çap məhsulları ilə tanış olur, oxuyur və bu əsərlər haqqında öz mülahizələrini söyləyir.

Son illər ədəbi yazıların ideya-bədii xüsusiyyətləri, onların estetik məziyyətləri daha çox sənətkar şəxsiyyəti ilə ədəbi prosesin qanunauyğun əlaqəsi fonunda araşdırılır. Hər şeydən əvvəl yaradıcılıq psixologiyası kimi mürəkkəb və maraqlı problem işığında dövr və zamanla vəhdətdə alınan sənətkar şəxsiyyəti ön plana çəkilir, ədəbi hadisə və faktlara da məhz bu bucaq altında yanaşılır. Tənqidçi şəxsiyyəti tənqid yaradıcılığının başlıca şərtidir. Təhlil zamanı yazıya və yazıçıya şəxsi münasibət yaradıcılığa obyektiv münasibəti önləyir. Bu yolverilməz və bağışlanmazdır. Bu tənqidçi əlaqəsinə, tənqidçi şəxsiyyətinə, ən başlıcası, professional tənqid prinsiplərinə ziddir. Tənqidin oxucu ilə yazıçı arasında körpü yaratmaq, ədəbiyyatı tanıtmaq vəzifələriylə yanaşı, bir vəzifəsi də xeyirxahlıqdır. Yəni, tənqid dağıdıcı yox, qurucu tənqid olmalıdır. Doğrudur, tənqidçi yazıçının əvəzinə əsər yazmağa, Amma tənqid, stimulyator ola bilər. Yəni, tənqidçi sağlam, obyektiv və etik təhliilləri ilə yazıçıya yetişdirə, cilalaya bilər.

Uğurlu tənqidi məqalələr üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, tənqidçi “mən”i bədii-psixoloji funksiyaya malikdir. Tənqidçinin “mən” i yazıçı və oxucu ilə əsasən qiyməti dialoqda, polemikada formalaşır. Belə polemikada yazıçının mövqeyindən bədii əsər, oxucu mövqeyindən isə onun rolunda tənqidçi özü çıxış edir və dövrün estetik idealını əks etdirir. Oxucu belə polemikada əsasən iki amilə öz bədii zövqünə və sabitləşmiş mövcud estetik

normaların tələbinə istinad edir. Tənqidçinin şəxsiyyəti bir məqalədə yaxud mətbuatda müxtəlif vaxtlarda dərc olunmuş bir neçə yazıda aşkar oluna bilməz. Bu mənada ədəbi-tənqidi məqalələr toplularını tənqidçi fəaliyyətini, onun zövqünü və ictimai mövqeyi ilə, peşə ustalığını-sənətkarlığını aşkara çıxaran əsas obyekt kimi qiymətləndirmək olar.

Tənqid yazıya, yaxud yazıçıya öz xüsusi yanaşması ilə, müasir ictimai vəzifələrin və canlı oxucu qavrayışının etdiyi yanaşma ilə fərqlənir, seçilir. Məhz bu yanaşma, qeyd olunduğu kimi, tənqidin xüsusiyyətini təşkil edir. Yazının tənqidi, təhlili həmin əsərin izahı və dərk olunması deməkdir. Vaxtilə F.Bryuketyer özünün ədəbi tənqidi traktatında yazmışdır “...tənqidin məqsədi ədəbiyyat və incəsənət əsərini mühakimə, təsvir və izah etməkdir”. O həm də qeyd edirdi ki, izah, təsnif və mühakimə vahid bir tamliq təşkil edir. Bədii əsəri izah və təsnif etmək, onu analitik-estetik mühakimənin predmeti etmək asan və texniki bir iş deyildir: bu, tənqidçidən hər şeydən əvvəl xüsusi istedad, bədii duyum, onun ələmindən baş çıxarmaq məharəti tələb edir. (3.səh 48)

Ədəbi prosesin formalaşmasında, onun ümumdünya mədəniyyətinin zəngin ənənələrinin zəminində inkişafında qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin rolu olduqca böyükdür. Hər bir xalqın mədəniyyətini, dünyagörüşünü orijinal əsərlərlə birlikdə tərcümə ədəbiyyatı da əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Tərcümə əsəri yeni ab-hava, yeni nəfəs gətirir, yazıçı bəşər mədəniyyətinin qabaqcıl ənənələri ilə təchizatlandırır, onun yaradıcılığını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Ədəbi əlaqələr, bir-birindən qarşılıqlı bəhrələnmə xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır, ümumi bəşər sivilizasiyasının daha dolğun şəkildə formalaşmasına zəmin yaradır. Elmin, texnikanın inkişafı dünyanı kiçildib, xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırıb. Homerin, Dantenin, Şekspirin, Şillerin, Heynenin, Hötenin, L.Tolstoyun, Bayronun, Balzakin, C.Londonun, Turgenevin, Puşkinin, V.Hüqonun və dünyanın bir çox görkəmli sənətkarlarının əsərlərinin dilimizə tərcüməsi Azərbaycan oxucusunun dünyagörüşünün genişlənməsinə, eləcə də ədəbi prosesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bədii tərcümənin ədəbi prosesə, yazının öz şəxsi yaradıcılığına təsir məsələsini aydınlaşdırmaq üçün yazıçı Əzizə Əhmədovanın bir müsahibəsindən aşağıdakı cümlələri xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Nəşriyyatda işləyir, tərcümələr edirdim. O vaxt “Damda uçan Karlson” əsərini oxudum. Əsər çox xoşuma gəldi. Bundan sonra harda olsam, Karlsonun zərəfatlarından istifadə edirdim. Sonra özüm bir neçə povest yazdım ki, biri də “Damdabacanın macərələri” əsəri idi.” (1.səh.159)

Bədii tərcümə problemi bütün dövrlərin ədəbi prosesi üçün aktual bir məsələ olub. Rus ədəbiyyatşünaslığında tərcümə problemləri ilə bağlı çoxlu nəzəri ədəbiyyat vardır. Lakin bu sahədə də bizim görəcəyimiz işlər çoxdur. Azərbaycanda Tərcümə Mərkəzinin fəaliyyəti, “Xəzər” jurnalının nəşri, ədəbi orqanlarımızda müntəzəm şəkildə tərcümə əsərlərinin çap olunması həm ədəbi prosesə, həm də oxucularımızın dünyagörüşünün genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək göstərən amillərdəndir.

Millilik və bəşəriyyətin vəhdəti böyük ədəbi uğurların rəhninə çevrilir. Ədəbi proses klassik yazılı ədəbiyyat və folklor gələnlərindən başqa, həm də dünya ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələri zəminində formalaşır və bütün bəşəriyyətin diqqət hədəfinə çevrilən yeni istiqamətə yönəlir. (3.səh 103).

Çağdaş ədəbi prosesdən, ədəbi tənqiddən danışarkən dövrün ədəbi cərəyanlarından söz açmamaq olmaz. Müasir dünyada informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində yaranıb inkişaf etmiş və dünyanın aparıcı cərəyanına çevirilmiş cərəyanlardan biri postmodernizmdir. Postmodernizm-XX yüzilliyin ikinci yarısında fəlsəfədə, incəsənətdə, ədəbiyyatda bütün formaları, qaydaları, ehkamları inkar edən, onları sintetik və qarışıq şəkildə təqdim edən cərəyandır. Bir vaxtlar modernizm klassik, akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi postmodernizm də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır. XX yüzilliyin 2-ci yarısından başlayaraq öndər ölkələrdə modernizm böhran keçirmiş, postmodernizmə keçmişdir. Günümüzdə mədəniyyətin və fəlsəfənin çəşidli

sahələrində postmodernizm özünü göstərməkdədir. Postmodernizm hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş milli-mənəvi (həmçinin beynəlmiləl) dəyərləri rədd edir. Postmodernizmdə həqiqət ünsüründən daha çox xəyalpərəstlik ön plandadır. Yazıçı hər hansı ittifaqa, qrupa üzv olmağa qarşılıq və təşkilatlanmağın əleyhinədir. O, öz fərdliliyini müstəqil qurmaqda maraqlıdır.

Postmodernist romanlarda sonluq ümumiyyətlə namələumdür. Ənənəvi təhkiyələrdəki sonluq görmək olmur. Hadisələrin yekunu oxucunun beynində bitir. Postmodern əsərlərdə ənənəvi romanlardan fərqli olaraq, süjet kollaj və montaj prinsipləri ilə seçilir. Belə əsərlər bir mövzudan, bir dünyagörüşündən bəhs etmir, çoxyönlü, müxtəlif dinli, fərqli mədəniyyətlər, fərqli baxış bucağı olan obrazlardan ibarət olur. Ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsi olan sözdən postmodernizmdə məqsədli şəkildə ifadəyə məhdudiyət yoxdur: məhəlli, vulqar sözlərə, jarqonlara istənilən halda yer verilə bilər. Söz oyunundan, dilin ifadə imkanlarından tam sərbəst şəkildə istifadə olunur. İstər ədəbi dil, istərsə də məhəlli dildən isitfada baxımdan postmodernistlər özlərini sərbəst aparırlar. Dünya ədəbiyyatında geniş yayılan və son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatına da sürətlə nüfuz edən bu ədəbi cərəyan tənqidsiz ötlüşməmişdir. Ədəbi tənqidçilərin əlində daha çox tənqidi vasitə yaradan səbəblərdən biri də postmodernistlərin bu sərbədsiz sərbəstliyi (4)

Ədəbi prosesin formalaşmasına təsir göstərən ünsürlərdən biri də mətbuatdır. Çünki yazılan yeni əsərlər ilk olaraq mətbuatda işıq üzü görür. Həsən bəy Zərdəbinin təbirincə desək, mətbuat dövrün aynasıdır. Həmin dövrdə gedən ədəbi proses mətbuatda əks olunmalıdır. Bu həm də ədəbi prosesi yaxından izləmək üçün imkan yaradır. Ədəbi prosesin keçdiyi uzun və məşəqqətli yol mətbuat vasitəsilə dövrümüza gəlib çatmışdır. Ədəbi prosesin tarixi inkişaf yolunu araşdırarkən ən qiymətli mənbə elə mətbuatdır. Xüsusilə də, ədəbi mətbuat orqanlarının ədəbi prosesdəki rolu danılmazdır.

Bir əsrə yaxın fundamental ənənələrə malik olan «Azərbaycan» jurnalı tanınmış ədəbiyyat adamları ilə geniş spektrli söhbətlər verməklə ciddi oxucu marağına müvəffəq olub. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin orqanı olan bu jurnal 1923-cü ildən nəşr olunur. 1923-1927-ci illərdə jurnal «Maarif və mədəniyyət», 1928-1936-cı illərdə «İnqilab və mədəniyyət», 1936-1941-ci illərdə «Revolusiyaya və kultura», 1941-1946-cı illərdə «Vətən uğrunda», 1946-1952-ci illərdə «İnqilab və mədəniyyət» adı ilə nəşr olunub. «Azərbaycan» adı ilə 1953-cü ildən dərc edilməyə başlamışdır. Jurnal indi də bu adla çap olunur. İlk yarandığı dövrdən bugünə qədər mətbuu orqanı kimi uzun və şərəfli bir yol qət etmişdir. Azərbaycan yazıçılarının qələmindən çıxan romanlar, povestlər, hekayələr, şeirlər, publisistik yazı nümunələri bu jurnalın səhifələrində işıq üzü görür və oxucu mühakiməsinə verilir. Ədəbi tənqidin ən gözəl nümunələri, müxtəlif problematik elmi-nəzəri məqalələr jurnalda əhatəli şəkildə verilmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində jurnalın nəşrində müəyyən çətinliklər olsa da, tezliklə dövlət himayəsinə alınmışdır. Yazıçı və şairlər bundan həvəslənərək dövrün tələbinə uyğun əsərlər yazıb dərc etdirmişlər. «Azərbaycan» jurnalı bu gün də ədəbi prosesin əsas təsərrüfat sahəsi olaraq öz işini davam etdirir.

Ədəbi prosesin inkişafında «Ədəbiyyat» qəzeti də əhəmiyyətli rol oynayıb. 1934-cü ilin yanvar ayından nəşrə başlayan qəzet hazırda da nəşr olunmaqdadır. Qəzet ədəbi prosesi muntəzəm şəkildə izləyir, səhifələrində maraqlı publisistik yazılara yer verir. Bədii salnamənin yaranmasında misilsiz rol oynayır. Prosesin işıqlandırılması və əhatə olunmasında cari ədəbi orqan kimi «Ədəbiyyat qəzeti»nin də payı var. Ədəbiyyat tariximizin açılmamış səhifələri ilə bağlı araşdırmalar, görkəmli yazarlar haqqında təhlil və yubiley yazıları, Anar, Kamal Abdulla, Səbir Rüstəmxanlı kimi nüfuzlu qələm sahibləri ilə polemik məsələlər qəzetin fəaliyyətində təqdirəlayiq cəhətlərdəndir.

1967-ci ildə daha bir ədəbi-bədii jurnal olan «Ulduz» fəaliyyətə başlamışdır. Səhifələrində daha çox gənc nəslin yazılarına yer verən bu ədəbi orqan yaşlı nəslin də yazılarına xüsusi önəm verir. Cəbir Novruz, Akif Hüseyn, Əhməd Cəmil, Yusif Səmədoğlu, Abbas Abdulla kimi

tanınmış qələm sahiblərinin redaktorluğu ilə dərc olunan jurnal ədəbi tariximizin yeni simalar, yeni əsərlərlə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tanınmış sənətkarlarla söhbətləri effektiv olmaqla yanaşı, yazıçı şəxsiyyəti və ədəbi həqiqətlərin müxtəlif yönəldən açılmasına xidmət edir.

Hazırda nəşr olunan qeyri-ədəbi mətbuat orqanlarında da publisistik yazıların, tərcümə əsərlərinin, ədəbiyyatın təbliği ilə bağlı məqalələrin, tanınmış sənəd adamları ilə müsahibələrin verilməsi təqdirə layiq haldır. Bu baxımdan «Yeni Azərbaycan», «Kaspi» qəzetinin ədəbiyyat əlavəsini, «525»-ci qəzeti xüsusi qeyd etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. «Azərbaycan» jurnalı 2002-ci il, N2, s.159
2. Yusifəli R. Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid. Çarşoğlu 2004. səh 103,147
3. Salamov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses. Bakı.2001. səh 48
4. <http://senet.az/modernizm-v%C9%99-postmodernizm/>

Rus dilində

5. Асмус В. Вопросы теории и истории эстетики. Москва, 1968, с.62
6. Щепилова Л. Введение в литературоведение. Москва, 1956, с.106

Elmi rəhbər: dos.R.Kasəmənlı